

КОВАЛЕНКО
Наталія Петрівна,
канд. с.-г. наук, старш. наук. співроб.,
старш. наук. співроб. відділу
економіки
ННЦ «Інститут землеробства УААН»
(м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЕДЕННЯ СІВОЗМІН У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УСРР В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто окремі історичні аспекти щодо формування наукових основ організації ведення і практики впровадження сівозмін УСРР у 20-х роках ХХ ст.

В статье рассмотрены отдельные исторические аспекты относительно формирования научных основ организации ведения и практики внедрения севооборотов УССР в 20-х годах ХХ ст.

In the article separate historical aspects are considered in relation to forming of scientific bases of organization of conduct and practice of introduction of crop rotations of USSR in 20th of XX century

Постановка проблеми у загальному вигляді. Характерною рисою епохи так званого промислового капіталізму (1880–1900 рр.) проведення сільського господарства на рівні «дідівських звичаїв» була відсутність системних наукових агрономічних знань. На початку ХХ ст. аграрна наука почала свій розвиток шляхом перетворення дослідних полів і дослідних станцій у вузькоспеціалізовані структури у вигляді інститутів, які згодом об'єднались в галузеву академію наук [1, с. 21; 2, с. 66].

Потрібно відмітити, що у 20-х роках ХХ ст. наука про розвиток сівозмін відзначилась новими, виваженими підходами – велике значення у розвитку сівозмін відіграли колективні досліді, які проводили в багатьох господарствах для дослідження найпростіших заходів удосконалення сільськогосподарського виробництва [3, с. 76]. Тому, на сьогодні актуальним є аналіз історичного значення знань про розвиток і удосконалення сівозмін з наукової точки зору

періоду 20-х років ХХ ст., оскільки це дає змогу розробити рекомендації виробництву з використанням найефективніших елементів минулого в сучасній аграрній справі та дозволяє прогнозувати їх на майбутнє.

Мета статті. Здійснити комплексний історично-науковий аналіз організації ведення сівозмін, а також їхнє застосування в 20-х роках ХХ ст. з метою покращання стану сільського господарства УСРР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Селянське господарство УСРР 20-х років ХХ ст. сучасна українська історіографія досліджує в основному в контексті формування тоталітарного режиму та соціально-економічних аспектів. До них слід віднести науковий доробок В. В. Калініченка. Його перша монографія стосується селянського господарства України доколгоспного періоду, в якій автор підкреслює особливості впливу нової економічної політики на розвиток ключових галузей сільськогосподарського виробництва [4]. Перелік проблем, які автор обрав для дослідження, стосувався соціально-демографічної ситуації, селянського землекористування, ключових галузей сільського господарства (землеробства, тваринництва), забезпечення реманентом.

Наступна монографія В. В. Калініченка була присвячена дослідженню досвіду індивідуального селянського господарства у 20-х роках ХХ ст., коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в Україні [5]. Обидві праці змінювали традицію історично-економічних досліджень селянських господарств, яку започаткували вчені-економісти і статистики в 20-х роках ХХ ст. Необхідно зазначити, що в українській історіографії від 30-х до 80-х років ХХ ст. включно не відмічено ґрунтовного дослідження соціально-економічних проблем розвитку селянських господарств, хоча їх розглядали в контексті колгоспного і радгоспного будівництва, розвитку соціально-класової структури радянського суспільства.

Соціально-економічні пріоритети висвітлення розвитку селянських господарств характерні для дослідження В. М. Лазаренка про заможне селянство в умовах нової економічної політики, яка присвячена соціально-

економічному визначенню заможності селянських господарств і ставлення до них влади [6].

Політико-економічний принцип науково-історичного аналізу відносин в українському селі південних регіонів 1921–1929 рр. притаманний загалом ґрунтовній монографії Ю. В. Котляра [7]. Нова економічна політика, яка, судячи зі змісту і структури роботи, поділена на два періоди (1921–1926 та 1927–1929 рр.), розглядається на тлі зародження тоталітарного режиму та фінансово-економічного обмеження селянських господарств. Автор показав регіональний аспект здійснення економічної політики радянської держави у сільському господарстві Півдня України, зосереджуючись на ключових галузях – землеробстві, тваринництві, формах селянського землекористування, використанні хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. Знаковою подією, яка розчистила ґрунт для реалізації принципу нової економічної політики у селі, Ю. В. Котляр вважає заміну продрозкладки натуральним податком, але додає також інші економічно-організаційні чинники – новий землеустрій, оренду землі, використання найманої праці. Оренда землі, на його переконання, сприяла відродженню ринкових відносин в селі. На його думку, 1923–1927 рр. виявилися найсприятливішими для сільських господарств, оскільки аграрна валова продукція країни зросла майже удвічі.

Не менш важливою є праця О. І. Ганжі, у якій аналізується період нової економічної політики в українському селі, хоча в ній відсутні розділи з проблем розвитку базових галузей сільського господарства [8].

Особливої уваги заслуговує праця В. В. Калініченка, в якій автор показує зв'язок сільської громади з формами селянського землекористування, прогресивне значення громадських сівозмін для піднесення селянських господарств в межах всієї УСРР [9]. Впровадження громадських сівозмін із застосуванням інших агротехнічних заходів, наголошує В.В. Калініченко, перетворювало земельну громаду в кооператив вертикального типу, що відкривало перед всіма селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку.

Отже, аграрна проблематика 20-х років ХХ ст. в українській історіографії кінця ХХ – ХХІ ст., судячи з наведених наукових праць та їхнього проблемно-тематичного спрямування, є провідною. Вона представлена дослідженнями історії становлення і розвитку споживчої, сільськогосподарської, кредитної та промислової кооперації, історично-економічними та соціально-політичними аспектами функціонування селянських господарств. Між тим, існує велика низка малодосліджених проблем: організаційна структура землевпорядкування, що включає формування наукових основ організації ведення і практики впровадження сівозмін у господарствах різних форм господарювання.

Внаслідок цього виникла необхідність проведення системного дослідження надбань минулого на основі залучення доступного методологічного інструментарію, виявлення нових та переосмислення відомих джерельних матеріалів і друкованих праць стосовно особливостей організації ведення сівозмін у сільському господарстві УСРР в 20-х роках ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Після завершення громадянської війни перед країною постали нові складні завдання – народне господарство зазнало значних руйнувань, загальні матеріальні втрати склали 39 млрд. золотих крб. (понад 25% національного багатства), зокрема збитки України становили 12 млрд. золотих крб. [5, с. 31]. Непросте становище склалося і в сільському господарстві республіки, де загальна посівна площа у 1920 р. зменшилась до 16 721 тис. десятин проти 19 260 тис. десятин у 1916 р. та 19 641 тис. десятин у 1909-1913 рр., тобто засівали менше ріллі на 13,2 і 14,9% відповідно [10, с. 122–123, 148]. На гірше змінилася і структура селянських посівів за 1916–1920 рр. Передусім різко скоротилася питома вага ринкових культур: пшениці з 28,7 до 25,9%, ячменю з 24,8 до 21,2%, цукрових буряків, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4 до 0,3%. За їхній рахунок збільшилась питома вага посівів жита – з 20,1 до 21,2%, вівса – з 8,3 до 9,6%, гречки – з 3,8 до 4,8%, проса – з 2,4 до 5,2%, що мали в селянському господарстві України натурально-споживче значення.

Щоб запобігти подальшому падінню народного господарства, радянська влада передбачала перебудувати управління державною економікою через впровадження нової економічної політики (НЕП), що започаткував X з'їзд РКП(б), який проходив 8-16 березня 1921 р. [11, с. 2.]. Щодо аграрного сектору, нова економічна політика забезпечувала раціональне ведення господарства на основі вільного розпорядження сільськогосподарськими ресурсами [12, с. 246].

На початку 20-х років XX ст. у селянських господарствах почали впроваджувати переважно трипільні сівозміни (пар, озимі, ярі) [13, с. 8], основними недоліками яких були відсутність зелених і соковитих кормів для утримання худоби [14, с. 7] та висока забур'яненість полів [14, с. 8]. Однією з основних причин низьких урожаїв у трипільних сівозмінах було недостатнє удобрення [14, с. 6], хоча своєчасна оранка і ретельний догляд за посівами сприяли значному зменшенню кількості бур'янів [15, с. 7]. Але ці заходи були недостатніми для повного знищення найпоширеніших бур'янів. Натомість почали застосовувати п'ятипільні сівозміни з люцерною, вирощування якої було ефективним заходом у боротьбі із засміченістю полів бур'янами.

Завдяки переходу застарілих трипільних сівозмін, які гальмували подальший розвиток рільництва, на кращі високопродуктивні п'ятипільні-семипільні, підвищувалась ефективність рільництва [16, с. 3]. Їхньою відмінною якісною ознакою для вирішення нагальних проблем збільшення кормової бази у селянських господарствах була обов'язкова наявність просапного або трав'яного клину в сівозміні, який займав не менше 25% ріллі. Зокрема активно впроваджували п'ятипільну сівозміну з буркуном: 1 – пар, 2 – озимина (жито, пшениця), 3 – буркун, 4 – просапні, 5 – ярі (яра пшениця, овес); та семипільну з буркуном і люцерною: 1 – пар, 2 – озима пшениця, 3 – буркун, 4 – просапні, 5 – яра пшениця, 6, 7 – люцерна [17, с. 30].

В одноосібних селянських господарствах трипільні сівозміни також змінювали чотирипільними-п'ятипільними з просапними культурами і багаторічними травами: 1 – пар, зайнятий конюшиною, 2 – озимі, 3 – просапні (цукрові буряки, картопля), 4 – ярі з підсівом конюшини [18, с. 12]. Але

обмежений набір культур в таких сівозмінах не відповідав завданням великотоварного соціалістичного сільського господарства, що зумовлювало впровадження багатопільних сівозмін з правильним чергуванням сільськогосподарських культур і запобіганню сівби у збірному полі їхніх різних агробіологічних видів.

Для підвищення врожайності, насамперед зернових колосових, у 20-х роках ХХ ст. у селянських господарствах успішно застосовували пари: ранній – чорний, чистий та зайнятий і пізній – толочний [19, с. 14], який був найбільше виснажливий для ґрунтів і поступово витіснений ефективнішими чорним і чистим паром [20, с. 24.]. Також почали застосовувати систему парів [21, с. 50]: у Степу – для боротьби з посухою, центральній частині Лісостепу – для відтворення родючості ґрунту [22, с. 42].

У більшості випадків сівозміни з довгою ротацією складали із раніше відомих короткоротаційних, зокрема, дев'ятипільні сівозміни – з шестипільних та трипільних, або п'ятипільних і чотирипільних, а також приєднанням до восьмипільних ще одного поля. Інколи чотирипільну сівозміну приєднували до шестипільної і, таким чином, отримували одну десятипільну, або п'ятипільну приєднували до шестипільної та отримували чергування культур в одинадцятипільній сівозміні [23, с. 72].

З метою покращання кормової бази для товарного молочного тваринництва і стимулювання впровадження плодозмінних сівозмін в селянських господарствах у 20-х роках ХХ ст. вирощували кормові та цукрові буряки. При застосуванні обґрунтованих десятипільних плодозмінних польових сівозмін із раннім паром та просапним клином було вдвічі підвищено урожайність зернових культур, конюшини та льону [24, с. 25], що наближало УСРР до культурного ведення тваринництва та сприяло подальшому розвитку сільського господарства.

За Земельним кодексом УСРР, прийнятим ВУЦВК 29 листопада 1922 р. в Україні почали засновувати земельні громади – земельно-господарські об'єднання всіх селянських господарств, які діяли в українських селах

упродовж 1922-1930 рр. Їхня структура принципово відрізнялись від дореволюційних сільських громад [25, с. 10, 43–44, 59–65] і селяни могли користуватись землею тільки в складі земельних громад. Всього наприкінці 20-х років ХХ ст. за підрахунками Центрального статистичного управління УСРР в Україні налічували 40 тис. земельних громад [26, арк. 144; 27, арк. 110].

Намагання поліпшити існуючі недосконалі форми землекористування, у середині 20-х років ХХ ст. втілились через поширення громадських багатопільних сівозмін [5, с. 61]. Вони не мали самостійного статусу, оскільки створювались при землевпорядкуванні в громадах із общинною і ділянково-черезсмужною формами землекористування. Земельні громади функціонували на цілком демократичній основі: маючи право впроваджувати або змінювати сівозміни, зокрема для знешкодження бур'янів і шкідників сільськогосподарських культур.

Громадські сівозміни давали змогу докорінно реорганізувати систему рільництва, позбутися відсталого трипільля та рябопільля, встановити правильне чергування культур, перейти на монокультуру у межах поля та вирощувати просапні культури. З огляду на це, з'явилась можливість спільного застосування сільськогосподарських машин та прогресивних агротехнічних заходів у рамках земельної громади. Цьому сприяла і широка пропагандистська кампанія, яку розгорнули профільні земельні та радянські керівні органи. У травні 1925 р. нарком земельних справ УСРР Я. М. Дудник зазначив, що у 70% землевпорядкованих площ був попит на громадські сівозміни [28, с. 90]. У 1928 р. на Всеукраїнській нараді завідувачів окрземуправліннями відзначалося, що основною формою організації земельної площі за звітний період були громадські сівозміни [27, арк. 110]. Але через недоліки впровадження сівозмін, коли при землевпорядкуванні земельні органи встановлювали шаблони і примушували селян вирощувати відповідні культури, непридатні для певних ґрунтово-кліматичних умов, проектні варіанти сівозмін у земельних громадах застосовували не більше ніж на третині задокументованої посівної площі.

Завдання впровадження сівозмін у 20-х роках ХХ ст. розглядалися 12–17 січня 1923 р. в м. Київ на I-му земельному з'їзді, організованому Плановою комісією Київського губерньського земельного управління [29, арк. 71], на якому зазначалося, що одним із основних шляхів відновлення сільського господарства на Київщині є запровадження системи правильного чергування культур у сівозмінах [30, с. 73]. Велике значення в розвитку сівозмін у 1923–1927 рр. відіграла Київська філія Сільськогосподарського наукового комітету України, яка мала секцію хліборобства і широко розглядала проблеми ефективного поєднання сівозмін в селянських господарствах з іншими агротехнічними заходами [30, с. 101].

Особливостям організації сівозмін присвячена книга з науково-популярними порадами для селян: «Про селянські плодозміни» (1923 р.) [31], де, керуючись Земельним законом, прийнятим 27 травня 1922 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом та Земельним кодексом УСРР, затвердженим ВЦВК 29 листопада 1922 р., проаналізовано існуючий у той час землеустрій в Україні та запропоновано оптимальні системи сівозмін для підвищення врожаю. Такі сівозміни з науково обґрунтованим чергуванням культур поєднували з ефективним удобренням та обробітком ґрунту.

Вищенаведені заходи здебільшого позитивно вплинули на розвиток сільського господарства. Посівні площі сільськогосподарських культур набули тенденції до збільшення: якщо у 1909–1916 рр. вони становили 19 260–19 641 тис. десятин, у 1920–1923 рр. відмічено їхнє зниження до 14 386–17 110 тис. десятин, то у 1928–1929 рр. вони збільшились до 25 217–25 403 тис. десятин, а у 1930 р. посівні площі України сягали свого максимуму – 30 277 тис. десятин, або 154,2% від рівня 1909–1913 рр. (рис. 1) [32, с. 5, 27]. Таку ж тенденцію відмічено і у селянських господарствах, де посівні площі сільськогосподарських культур підвищились із 16 043 тис. десятин у 1917 р. до 23 728 тис. десятин у 1929 р. (рис. 2) [32, с. 29].

У 20-х роках ХХ ст. зернове господарство селян належало до елітної галузі сільськогосподарського виробництва, яке вимагало від них належних

агротехнічних навиків і знань та функціонально забезпечувало розвиток тваринництва і птахівництва. Посівні площі зернових культур у 1923 р. зменшились до 17 603 тис. десятин порівняно з 20 015 тис. десятин у 1916 р. (рис. 3) [32, с. 28].

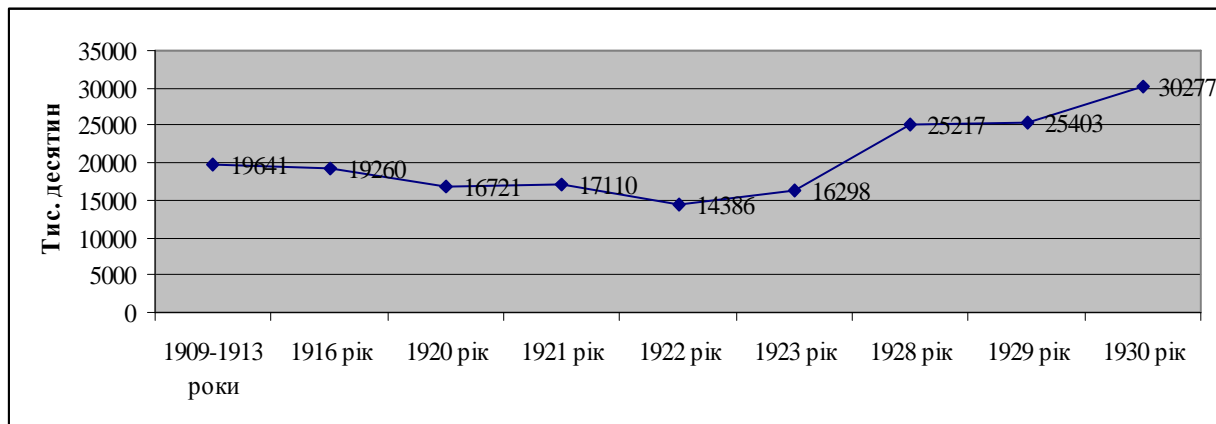

Рис. 1. Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур в Україні, тис. десятин

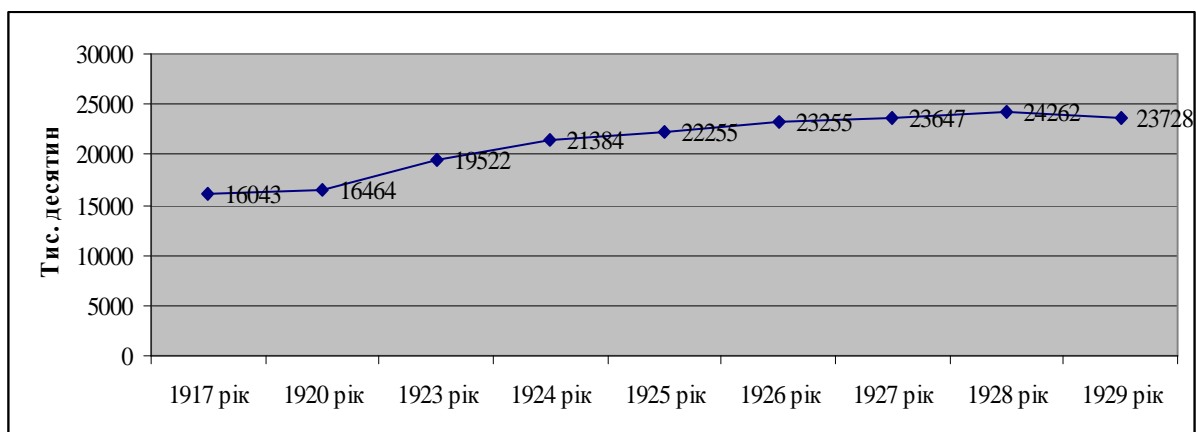

Рис. 2. Динаміка посівних площ селянських господарств України, тис. десятин

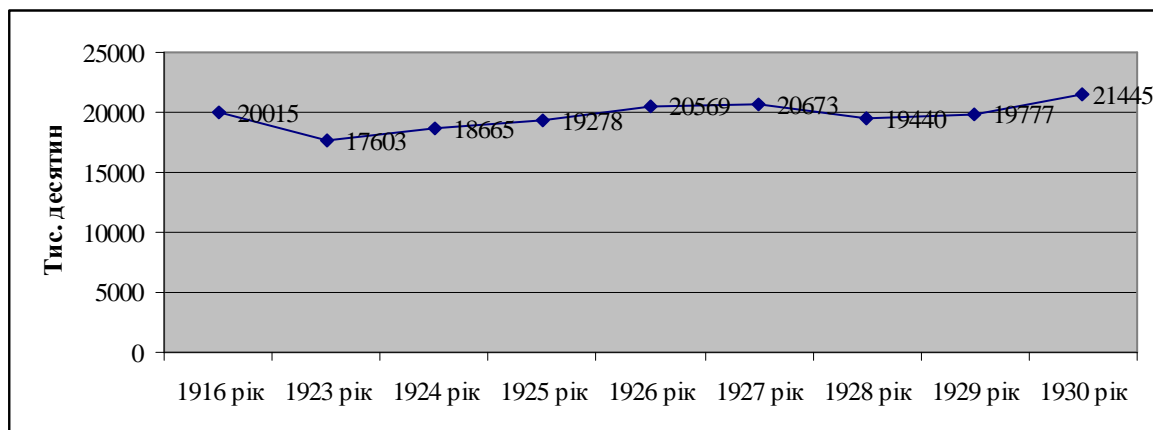

Рис. 3. Динаміка посівних площ зернових культур в Україні, тис. десятин

Упродовж 1926–1927 рр. відбулось їхнє підвищення до 20 569–20 673 тис. десятин, а у 1930 р. посівні площі зернових культур в Україні досягли свого максимуму – 21 445 тис. десятин, або 107,2% від рівня 1916 р. Половину зернових становили посіви пшениці та жита, які відносились до елітних харчових хлібів і разом із гречкою та просом мали високий відсоток внутрішнього споживання селянами.

У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), який історично асоціюється як з'їзд, який визначив курс на колективізацію сільського господарства, де було поставлено завдання об'єднати роздрібнені одноосібні селянські господарства і «перевести його на рейки великотоварного виробництва» [33, с. 16]. За розширення адміністративних прав сільських Рад, зміцнення їхнього управлінського апарату у 1928–1929 рр. земельна громада стала непотрібною правлячій системі [34, арк. 42-43]. Тож невдовзі постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в районах суцільної колективізації земельні громади були ліквідовані з передачею всіх їхніх повноважень сільським Радам.

Скасувавши неп, керівництво країни взяло курс на форсовану індустріалізацію і суцільну колективізацію сільського господарства, які в осяжному майбутньому мали забезпечити «побудову матеріально-технічної бази соціалізму». Проте, виробнича діяльність колективних господарств супроводжувалась численними організаційними і господарськими упущеннями. Масштабний колгоспний рух потребував кваліфікованих агрономічних кадрів, спроможних успішно вести великотоварне рільництво. Насправді вчорашнім одноосібникам бракувало потрібних навиків та досвіду управління великими колективними господарствами. Створився відчутний дефіцит висококваліфікованих кадрів, що призвело до серйозних виробничих негараздів, «зрівнялівки» у розподілі прибутків від господарювання тощо.

Висновки. Реформування сільського господарства УСРР згідно з директивами керівних органів сприяло поширенню багатопільних сівозмін у рільництві. Відбулось скорочення площі орних ґрунтів з недосконалыми

системами сівозмін завдяки їхній заміні досконалішими. Толока поступилася різним видам пару – чорному, ранньому та зайнятому.

Для вирішення проблеми виробництва кормів і переведення худоби на стійлове утримання відбулись найконструктивніші зміни у тогочасному рільництві шляхом впровадження багатопільних громадських сівозмін та часткової механізації агротехнологічних процесів. Упродовж 1917–1929 рр. селяни України розширили на 67,3% обсяги продуктивного землекористування, що свідчить про успішний розвиток вітчизняного сільськогосподарського виробництва, але саме тоталітарна насильницька колективізація стала на заваді реалізації принципово нових задумів селянських громад.

Можна обґрунтовано стверджувати, що, навіть за відносно нормальних умов господарювання, при відсутності надто вже руйнівного адміністративно-бюрократичного втручання, при мінімальному сприянні держави українське селянство упродовж 20-х років достатньо успішно розвивало сільськогосподарське виробництво і лише brutальне насильство тоталітарної державності у формі примусової колективізації зупинило цей плідний процес.

Список використаних джерел

1. *Бойко П. І.* Системи землеробства і сівозміни : історія, сучасний стан і перспективи розвитку / П. І. Бойко, Н. П. Коваленко, М. М. Опара // Вісн. Полтавської держ. аграр. академії. – Полтава, 2004. – № 3. – С. 21–26.
2. *Вергунов В. А.* Нариси історії науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов // УААН, ДНСГБ. – К. : Аграр. наука, 2006. – 492 с.
3. *Бойко П. І.* Історичні і сучасні досягнення у вивченні та впровадженні систем землеробства і сівозмін / П. І. Бойко, Н. П. Коваленко // Агроном. – К., 2005. – № 4 (10). – С. 76–80.
4. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1991. – 129 с.
5. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.
6. *Лазаренко В. М.* Заможне селянство України в умовах непу / В. М. Лазаренко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 159 с.
7. *Котляр Ю. В.* Селянство Півдня України : доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр. – Одеса : ТОВ ВІД, 2004. – 153 с.

8. *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 205 с.
9. *Калініченко В. В.* Земельна громада / В. В. Калініченко // Історія українського селянства. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 44–69.
10. *Сборник* статистических сведений по союзу ССР. 1918–1923. – М., 1924. – С. 122–123, 148.
11. *Десятый съезд РКП(б)*, март 1921 : стеногр. отчет. – М., 1963. – С. 2.
12. *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 2. – С. 246.
13. *Кулжинський С. П.* Успіхи в сільськогосподарському господарстві / С. П. Кулжинський. – Х. : Рад. селянин, 1926. – 104 с.
14. *Алексеев В. И.* Переход к многополью / В. И. Алексеев. – М. : Нов. деревня, 1925. – 62 с.
15. *Бржезицкий М. В.* Засоренность посевов в разных севооборотах / М. В. Бржезицкий. – Ростов н/Д : Донполиграфбум, 1924. – 19 с.
16. *Дояренко А. Г.* Севообороты в крестьянском хозяйстве / А. Г. Дояренко. – М., 1923. – № 30. – 14 с.
17. *Зайкевич А.* Буркун білий та його місце в сівозміні з просапними культурами / А. Зайкевич // Український агроном. – 1927. – № 5-6. – С. 28–31.
18. *Кулжинский С. П.* Крестьянские севообороты Украины / С. П. Кулжинский. – 2-е изд. – М ; Л. : Госиздат, 1926. – 29 с.
19. *Брушлинский С. А.* Паровая обработка, как способ восстановления плодородия почвы / С. А. Брушлинский // Агроном. – М., 1926. – № 5. – С. 48–50.
20. *Основные черты* техники и организации крестьянского хозяйства Украины : по материалам агрокорреспондентской сети / НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. – Х., 1925. – С. 24.
21. *Лукин А. С.* Опыт экономической оценки паров / А. С. Лукин // Агроном. – М., 1926. – № 5. – С. 50–58.
22. *Сазанов В.* Елементи сівозміну / В. Сазанов // Вісн. с.-г. науки та досвід. справи. – 1929. – Т. 6, № 4. – С. 42–59.
23. *Зельдмайер Э.* Севообороты : пер. с нем. / Э. Зельдмайер. – М. ; Л. : Сельхозгиз, 1930. – 152 с.
24. *Филиппов А.* Значение корнеплодов в крестьянском хозяйстве / А. Филиппов // Агроном. – М., 1926. – № 10. – С. 21–25.
25. *Земельный кодекс* УССР : Утвержден ВУЦИК 29 ноября 1922 г. – Х., 1922. – 65 с.
26. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 144.
27. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 701, арк. 110.
28. *Фоменко С.* Громадські сівозміни і основні принципи їх будовання / С. Фоменко // Агрономія та землевпорядження. – Х., 1926. – С. 81–124.
29. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, од. зб. 107, арк. 71.

30. *Коротке* справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Наукового Комітету України за 1923–1924 операційний рік // Вісн. с.-г. науки. – 1924. – Ч. 7-9. – С. 73–102.

31. *Терниченко А.* Про селянські плодозміни : агрономічні поради / А. Терниченко. – К. : Ред.-вид. ком. при Київському Губземуправлінні, 1923. – 40 с.

32. *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Господарство України, 1930. – Вип. 2. – 111 с.

33. *Коханов В.* Колективізація сільського господарства СРСР / В. Коханов. – К. : Політ. л-ра, 1948. – 51 с.

34. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 701, арк. 42–43.